

ОРХОН-ЭНЕСАЙ ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕГИ “ТЕҢИР” ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА ФЕНОМЕНИ

1893 – жылдын 25 – ноябры орхон – энесай жазма эстеликтеринин тарыхындагы эң белгилүү күн. Мына ушул күнү орхон-энесай жазм эстеликтерге колдонулуп келген “рун” (*гот тили - “сырдуу” деген маанини берет*) деген аты алынып, таштарды сүйлөтүү ыкмасы расмий жарыяланган. Россиянын Сибиринде табылган “рун” жазмаларынын тегин аныктоо маселесин Батыш окумуштуулары гана эмес саясатчылары да чыдамсыздык менен күтүшкөн геосаясат менен байланышкан маанилүү кубулуш эле. 1893 – жылы 25 – ноябрда Дания хандыгынын илимий Академиясынын кезексиз чакырылган жыйынында лингвист Вильгельм Томсен өзүнүн жазмаларды чечүү тажрыйбасы жөнүндө сенсациялык билдирүү жасайт.

В.Томсен орхон - энесай “рун” жазуусу түрк тилдүү элдерге таандыгын айтып, эң биринчи чечмелеген сөз түрк дүйнөсүнө таандык “Теңр” түшүнүгү болгонун билдирет. Бул жерде биздин көңүлдү бурган кубулуш “теңр” түшүнүгүнүн биринчи окулушу.

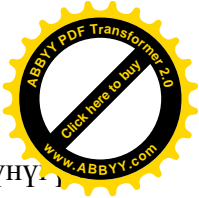
Кийинки жалдын (1894) 19 – январында В.Томсен сунуш кылган тажрыйбаны колдонуп Россиялык ориенталист В.В.Радлов биринчилерден болуп Күл – Тегин эстелигин чечмелеп - окууга киришип, биринчилерден болуп ал жазмадагы “Теңр” түшүнүгүнүн “Небо” деген котормосун берген.

Ал учурда В.В.Радловдун котормосу ал түшүнүк чагылдырган феномендин мазмунуна канчалык деңгээлде шайкеш келээрин тактоо маселеси турган эмес. Ошондой эле, ал учурда байыркы жазмаларды которуу маселеси боюнча аны менен тең тайлашып, талашып – тартыша турган адистер деле болгон эмес. Ошол себептен дүйнөлүк илимий чөйрө “теңр” түшүнүгүнүн В.Радлов берген котормосун кабыл алышып, бүгүнкү күнгө чейин “небо” деген котормосун колдонуп келе жатышат.

Менин оюм боюнча В.В.Радлов орхон – энесай жазма эстеликтериндеги “теңр” түшүнүгүн которууда, ошол доордун жана шарттын талабына ылайык, кыргызча айтканда, кол үстүнөн эле которуп койгон, бул биринчиден. Экинчиден, жалаң эле В.В.Радлов эмес Европалык илимпоздор, интеллигенция “евроборбордун” жана эволюциялык маанай менен чалдыгып, Борбордук Азия элдерин, ошонун ичинде Түштүк Сибирде жашаган калктарды “тарыхка чейинки” (варвар) элдер катары баалашып, ошол баанын мүнөзүнө ылайык мамиле жасап келишкен. Мисал катары В.В.Радловдон бир кылым кийин жашаган, бирок евроборбордук маанай менен кошо эволюциялык теориянын негизинде калыпталган советтик этнограф Потаповдун, “...шаманизмди дин катары тануу теориялык да, практикалык да жактан туура эмес... Шаманизмди дин эмес деп баалоо, Сибир элдеринде дин жок болгон деген туура эмес жыйынтыкка алып келет. Анткени ал элдерде шаманизмден башка дин болгон эмес” – деген ырастоосун алсак ¹ эле (котормо меники А.Н.К.), түрк тилдүү элдердин маданиятына болгон маанайдын сүрөтү тартылат, бул биринчиден. Экинчиден, “Көк Теңир” деген сөздөн эмнегедир көпчүлүк изилдөөчүлөр (түркологдор), ошонун ичинде Радлов да, “көк” дегенди “түс” катары кабыл алышат экен. Мисалы, Күлтегинге арналган эстеликтин көлөмдүү жазуусунун биринчи сабында, “*Үстүдө көк теңир, астыда кара жер жаралганда, эки арада киши уулу жаралган*”² деп жазылган сүйлөмдөгү “көк” деген сөз асмандын көк түсү менен байланыштырып жүрүшөт. Эстеликтердеги “көк” түшүнүгүн түстү чагылдырган түшүнүк катары кабылдоо В.Радловко “Теңир” түшүнүгүн “Асман”

¹ Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. - Л., 1991. - С.11.

² Орхон-Енисей тексттери. - Фрунзе., 1982. - 62-бет.

деп которууга себепкер болуп жатат (синее небо). Менин оюм боюнча “көк” түшүнүгү мындай кабыл алуу өтө примитивдүү көрүнүш. Байыркы көчмөн кыргыздар менен монголдор “Теңир” түшүнүгүнө карата “көкө” деген түшүнүктү колдонушуп, “көкө теңир” деп айтылып келишкен. Түрк тилинин өзгөчөлүгүнөн улам көп учурда акыркы үндүү түшүрүлүп айтылып калат. Ошол себептен ташка жазууда “көкө” “көк” деген вариантта берилген. Ал эми илгери байыркы түрк тилинде, ошонун ичинде кыргыздарда да, “көкө” деген түшүнүк “жогору” дегенди билдирчү. Өз учурунда студенттерди (И.Арабаев атындагы КМПУнун филология адистигин) Панфилов районунун Күрпүлдөк деген айылга (колхоз Ярослав) айыл чарба иштерине алып барып, эки иштен бир иш деп, макал-лакаптарды чогултуу боюнча айылдын кары-картаң өкүлдөрү менен иш жүргүзгөнбүз. Ошондо (1989 ж.) 86 жаштагы Агыбай уулу Дөөлөкө³ деген аксакал (мурун айылдын молдосу болгон экен) бата бергенде, **“Көкө Теңир жалгасын”** деп бата бергенин укканбыз. *“Эмне үчүн көкө теңир дейсиз”* - дегенде, ал киши “Кудай баардыгынын себеби, жогорку маңыз” деп айтканына күбө болгонбуз.

Бул тала-этнографиялык материалды тастыктоо иретинде сөзүн С. Алтымышов жазылган Кыргыз Республикасынын тил гимнин бир куплетин келтире кетели.

“Тил жаралып көкө теңир таңынан.

Адамзаттын дөөлөтүнө буйруган

Адам деген түп сөзүнөн элимдин

Кыргыз тили ай-ааламга жаңырган”

“Көкө” деген түшүнүктүн жогору дегенди билдирээрин далилдөө үчүн мисалы катары **“көкөлө”** деген түшүнүктүн этимологиясын карайлы, *“Түрк Билге каган...Огуз элин көкөлөтүп отурат”*⁴

“Көкө” унгусуна этиш жасоочу “ла” мүчөсү уланып “көкөлө” болуп “жогорула” дегенди билдирип жатат (*көкөлөт, көкөлөтүү ж.б.*). Ошондуктан К. Сейдакматовдун асманга карата “көк” деген түшүнүктүн колдонулушу “көкө” түшүнүгүнүн аягында үндүүсү жок айтуусунан келип чыккан деген божомолу бекер жеринен эмес жана туура божомол деп эсептейм.⁵ Демек, “көк теңир” деген сөздө, “көкө” аныктооч мүчөнүн кызматын аткарган түшүнүк.

Менин, “котормочулар таштагы “көк” деген түшүнүктү түс катары кабылдашат” деген ырастоомду тастыктоо үчүн, 1982-жылы С. Кудайбергенов менен С.Сыдыковдун редакторлугу астында чыккан “Орхон-Енисей тексттери” деген китептин 62-бетиндеги, *“Үстүдө көк теңир, астыда кара (күрөң) жер жаралганда,..”* - деген жердеги “кара” деген сөздөн кийин кашага алып (*күрөң*) деп жазып коюшканы далилдейт. Бул китептин авторлору “жер” деген түшүнүктү “топурак” катары кабылдап, ошого жараша мамиле кылып, которуп жатышат.

Көчмөн дүйнөсүндө көркөм сөз жакшы өнүгүп, көркөмдөп сүйлөө ыкмасы салтка айланган. Мына ушул позициядан караганда деле, “көк” түшүнүгү Теңирге карата жазма эстеликтеги “жогору” же “жандуу” деген мааниде колдонулган. Себеби кыргыз маданиятында “көк” түшүнүгү түстү көрсөтүүсү анын бир эле көрүнүшү. “Көк” түстөн башка “жогору”, “жандуу”, “жүрөктүү”, “өжөр”, “түпсүз” дегенди да билдирет. Мисалы, *“жер көгөрүп калыптыр”* деген сүйлөмдө, жерге чөп чыгып жанданып калганын ырастап жатат (көктөм). Чөптүн түсү көк эмес (*көк-сөк*), жашыл. Кыргыздар көк менен жашыл түстү айырмалай билбеген дальтоник эмес. Ошондуктан бул мисалды “көк” - жан маанисинде берилген. Дагы бир мисал, **Манас** баатырга карата **“көк жал”** деген сын атооч колдонулат. Бул мисалда “көк жал” “коркок”, “жаны жок” деген сын атоочтордун

³ Агыбай уулу Дөөлөкө. Панфилов районунун. Күрпүлдөк айыл өкмөтү. 1989 – жылы 86 жашта экен.

⁴ Орхон-Енисей тексттери. - Фрунзе, 1982. - 91-бет.

⁵ Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү - Фрунзе, 1988. - 154-бет.

карама-каршы түшүнүгү катары колдонулуп, ал “тайманбас”, “кайтпас”, “жандуу”, “жүрөк” деген мааниде каралган. Ал эми, “*аялдын көгү үйдү курутат, эркектин көгү үйдү толтурат*”, - деген макалда, “көк” түшүнүгү эркекке таандык деген “өжөрлүк”, “намыскөйлүк” сыяктуу жакшы сапаттарды чагылдырып жатат.

Социалдык таанып-билүүдө текстти туура түшүнүү жана *интерпретациялоо* эң негизги. Биздин учурда таанып-билүүнүн объектиси тарыхый тексттер. Демек, биринчиден, аны ар кандай түшүнүүгө, түшүндүрүүгө шар түзүлүп жатат. Экинчиден, тигил же бул түшүнүктүн мазмуну, убакыт өткөн сайын маанилик жактан өзгөрөт. Анын үстүнө, тексттердин мааниси ар кандай убакта жана шартта, ар кандай формада ачылышы да мүмкүн. Бул дегендик, ар бир доор өз баалуулуктарына жараша тигил же бул түшүнүккө ар кандай маани коюу мүмкүндүгүнө ээ болуп жатат. Үчүнчүдөн, түшүндүрүүчүнүн позициясы да тигил же бул тарыхый түшүнүктү түшүнүүдө, интерпретациялоодо чоң рол ойнойт.

“Теңир” түшүнүгүн которууда жана анын маани-маңызын түшүнүп, түшүндүрүүдө бул өзгөчөлүк эске алынбай, ушул күнгө чейин адашуунун булагына айланып келе жатканы факт. Ошондуктан энесай-орхон жазма эстеликтеринде «Теңр» түшүнүгү тексттердин контекстинде айдан ачык «кудай» дегенди билдирип турса да, биринчиден, европоборбордук “оорусуна” чалдыккан, экинчиден, “көк” деген түшүнүктүн болумушун түшүнбөгөн В.В.Радлов «Бог» деп которбой «Небо» деген котормону берген. Мисалы, тексттердеги «Теңримдей теңрим болтурган» (21/60)⁶ дегенди, «Всевышний», «Божественный» деп которуунун ордуна, «Небоподобный, неборожденный (собств. «на небе» или «из неба возникший»)» (21/69) деп, ал эми «теңрим жалгаган үчүн» (21/61) дегенди «..По милости Бога» дебестен, «..По милости неба...» (21/71) деген котормону берген. Бул Ф.Бэкондун “театр идолунун” көрүнүшү. 1969-жылы чыккан “Древнетюркский словарь”⁷ сөздүгүндө да “небо” (видимая часть мироздания) деп берилгени биз айтканды тастыктайт.

“Теңр” түшүнүгү Борбордук Азия элдеринин маданиятында (алтайлыктар – теңгери; хакастар – теңгир; якуттар – таңгара; монг.- тэңгэр; калмыктар - тэңгер) өзөктүү түшүнүктөрдүн бири (кытайлар – “тянь”). Баардык түрк тилдүү элдерде бул түшүнүк “Кудай” дегенди камтыган. Мисалы, Х. Карасаевдин “Өздөштүрүлгөн сөздөр” деген сөздүгүндө “Теңир”(түрк) “1.асман, көк. 2. кудай маанисинде” - деп берип, ал эми “Кудай” (ир) түшүнүгү – “дин, теңир, жараткан” деп берип жатат,⁸ б.а. синонимдер катары карап жатат.

Бул түшүнүктүн келип чыгышын (этимологиясы) философиялык түшүндүрмөсүнүн бири төмөнкүдөй:

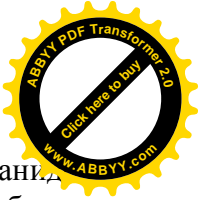
1) Түр тилинде “тең” жана “таң” (*орусча* “день”, *кытайча* “даң”) үндөш жана жалпы семантикалык бир башат. Таң – жарыктыктын башаты, ал күн менен түндүн өзүнө камтыйт. Демек, таң эки башаттын биримдиги (*Таң атып калды*). Ал эми ага карама каршы “иңгир” деген түшүнүк бар (*иңгир кирип калды*). “Иңгир” – эки түшүнүктүн биримдиги: 1) “иң” - кеч, караңгы кирип калганын билдирет (*Кытай философиясында “иңь” түшүнүгү караңгынын, аялдын башаты*); 2) “Гир” түшүнүк да карангы, таза эмес (кир) дегенди билдирет. ИН+ГИР түшүнүктөрү жупташып бири-бирин күчөтүшүп, бекемдеп, караңгылыкты, сырдуулукту чагылдырган түшүнүк болуп жатат.

Демек, “таң” түшүнүгү бардүйнөнү (бытие) чагылдырса, “иңгир” жокдүйнөнү (небытие) чагылдырган түшүнүк. ТАҢ-ИҢГИР -ТЕҢГИР (Теңир) түшүнүгүнүн теги, дүйнө эки карама-каршы бирок тигил же бул дүйнөнүн жаратууда тең башаттын гармониялык биримдигинен турганын чагылдыргананда.

⁶ Орхон –Енисей тексттери. - Фрунзе, 1982.

⁷ Древнетюркский словарь. - М., 1969. - 552-бет.

⁸ Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр. - Фрунзе, 1986. - 165, 261-беттер.

Карама-каршынын биримдиги дуалисттик мааниде эмес, жуптук деген мааниде. Дуализм – дүйнөнүн маңызын, эки - бири-бири менен тынымсыз күрөштө болгон, бирде бирөө жеңсе, биринде экинчиси жеңип турган карама – каршылык түзөт деген оку. Бул окуунун көрүнүшүн зороастризмде жакшы чагылган (Ахура Мазда (жарык) менен Ангра Ман (карангы) түбөлүктүү күрөшү). Эки башатын карама – каршылыгын абсалютташтыруу зороастризмде гана эмес, Батыш дүйнөтүшүнүгүнө да таандык кубулуш.

Ал эми теңирчиликте “тең” – эки башатын ажырагыс байланыштыгын, карама-каршылыктардын биримдигин, бирдигин чагылдырган түшүнүк, б.а. бирдей салмактуулук мааниде. Мисалы салттык медицинаны алсак, ысык-сууктун тең салмактуулугу кишинин ден соолугунун башаты. Ал эми социалдык кубулушта аял-эркектин тең салмактуулугу үй бүлөнүн бакубаттуулугунун башаты.

Дагы бир философиялык концепция, “теңир” түшүнүгүн “Таң-ра” түшүнүгүнөн келип чыккан деген божомол. “Таң” күндүн чыгып келе жатканы, “Ра” күндүн аты. Күнгө сыйынуу эң илгерки када-салттын бири. Себеби дүйнөдөгү тынымсыз өзгөрүп, өсүп-өнүгүп, өлүп кайра тирилип турган кубулуштун баары күн менен байланыштырып келишкен. Мисалы күндүн балдарыбыз деген Гундар (“Гун” бул “күн” дегендин гректештирилген көрүнүшү) менен Энесайлык кыргыздардын өлүктү күйгүзүп күлүн көмүү салты да ошол күнгө сыйынуу салтынан калган көрүнүш деген божомол бар. “Таңра” – “чыгып келе жаткан күн” дегенди билдирет.

“Теңир” феноменин орхон-энесай таштагы жазма эстеликтеринде кандай мүнөздө чагылдырганына таш жазмаларынын негизинде тактоо жүргүзүп коёлу.

Таштагы жазма эстеликтерде “Теңр” феномени **жаратуу** (1) «Теңр жараткан», **колдоо** (2) «Теңрим колдоп» «Теңрим күч берген үчүн..», **жазалоо** (3) «Теңрдин каарына калды» касиеттерине ээ болгонун тексттер далилдөөдө. Бул абал бизге орхон-энесай жазмасын калтырган маданиятта кудайдын кудурети бир эле учурда үч илик образы (троица) камтылган: **жаратуучу, колдоочу** жана **жазалоочу** феномен катары андашканын далилдейт. Бирок, жазма эстеликтерде көбүрөөк “колдоо” кудуретине басым жасалган.

Кайсыл түшүнүк болбосун ал кандайдыр бир мазмунду чагылдырат эмеспи. “Кудай” бул түшүнүк. “Кудай” (ир) түшүнүгү - дин, жараткан дегенди туюнтуп жатат. “Кудай” түшүнүгүн сүрөттөп жазуу, ал жөнүндө ой толгоо өтө кыйын. Себеби ал материалдык эмес, руханий кубулуш. Мына ушундай кубулуштардын табиятын элге түшүндүрүү үчүн, ошол эл билген, жөнөкөй тилдеги кубулуштун жардамы менен чагылдыруу ыкмасы бар. Бул метафора. Метафора (*грек. перенос*) - салыштырмалуу мааниде колдонулган сөз. Теологиядагы катафатикалык принциптин негизинде (кудайды пенденин тилинде мүнөздөгөнгө жол берүү) метафоралык усулду колдонсок, христиан дининдеги кудайдын (Егово) мазмуну “**Сүйүү**” деген, ал эми исламдагы “Алланын” мазмуну “**Кечириmdүү**” деген феномендер менен жараткандын табиятын чагылдырсак болот.

Мына ушул ыкмадан түртүлүп, энесай - орхон жазма эстеликтериндеги “Теңр” түшүнүгүнүн мазмуну “**Колдоочу**” деп ырастасак болот. Демек, орхон – энесай жазмаларын калтырган маданиятта Теңирди (кудайды) **колдоочу** катары кабылдашкан.

Мисалы, Куль Тегинге арналган эстеликте “Теңр” түшүнүгү 14 жолу кездешип, ошонун ичинен 10 жолу “колдоорун” «Теңр жалгаган үчүн» (21/63), «...теңр колдоп..» (21/61), «теңри көтөрдү..» (21/65), 3 жолу “жазалоосун” «Теңр каарына калган үчүн» (21/106), 1 жолу “тагдырды аныктаарын” жазышкан.

Адабияттар:

1. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. - Л., 1991.
2. Орхон-Енисей тексттери. - Фрунзе, 1982.
3. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. - Фрунзе, 1988.
4. Древнетюркский словарь. - М., 1969.
5. Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр. - Фрунзе, 1986.

